

לבחינת המושג "ספרות יהודית"

"המעשית", המציין, על פי רוב, את ההבעה הספרותית; המומנט הדמיוני, או הבדיוני, שהוא קריטי בעולמה של ספרות והמהווה את אחד מסיימני ההיכר הבולטים של התופעה הנידונה. ברם, בסיום הפרק, לאחר שפורטו ונמנו כל התשובות האלה ותשובות אחרות, מודים השניים בחוסר שביעות רצונם מן הפתרונות המצויים, מתוך שאין אלה מסוגלים עדין להמציא לנו מצע תיאור רטי איתן שמכוחו ניתן יהיה לגזור קריטריונים שיתוו את התחומים המוגדרים בין מה שהוא "ספרות" לבין מה שאיננו "ספרות".

השאלה "מה זאת ספרות?" מנסרת עדיין בחלל עולמה של תורת הספרות, באין לה פתרון המניח את הדעת. רנה וולק ואוסטין וורן, אשר טרחו לעיין כמעט בכל פיסת ניר הנוגעת בשאלה האמורה, מציגים בפרק שני של ספרם הנודע על "תורת הספרות" כמה מן התשובות המקובלות על בעלי ההלכה האסתטית. כגון: השוני המהותי בין הלשון "הספרותית" לבין הלשון "המדעית"; הארגון האסתטי של החומר המילולי המרכיב את הטקסט הספרותי שאינו מצוי, בהכרח, בטקסט שאינו ספרותי; העדר התכלית

ב.

דת הפוריות ומן המעמד שהיו מנתחלקם של אלה בתחומיה של הספרות האנגלית, דרך משל. התודעה הספרותית האסתטית לכשעצמה לא מילאה על פי רוב, מקום מרכזי בתרבותנו, והדבר רים תקפים אף ביחס ליתר שלוחותיהן של האמנות נטיות היפות. באופן שרשי, כמדומני, מתקשרות כל התופעות שציינו לעובדת-היסוד של תרבות ישראל: נביטתם של מרבית גלויי הרוח והיצירה בתחומה של המורשה הדתית, ובכלל זה "שעבור" דה" של הספרות לצרכים שאינם בהכרח "אסתטיים".

בשתי המאות האחרונות, בהן נתחוללה תמורה מרשימה בתולדות התפתחותה של ספרותנו, ובר- בזמן נתעוררה התענינות אינטנסיבית במורשתה של תרבות-ישראל – נתגבר העיון בספרות העברית, שהיא עמוד-התווך של הספרות היהודית. בצד התרחבותה והשתכללותה של הביקורת הספרותית ושל המחקר הספרותי סביב גילוייה של הספרות העברית החדשה, הופנתה תשומת-לב רבה לספרותנו ולספרות ימי-הביניים – ואלה הניחו את אשיותיו של המקצוע "ספרות עברית" כאחת השלוחות הודאיות של "מדעי היהדות". המקצוע האמור תופש מקום מרכזי בכל שלבי החינוך בארץ, היסודי והתיכון, ומקומו יכירנו בכל האוניברסיטאות וביתר מערכות החינוך הגבוה. העוקב אחר לידתו של אוניברסיטאות בארץ בעשור האחרון יבחין בעובדה כי המחל- קות לספרות עברית הן מן הראשונות הצצות בנוף האקדמי של כל אוניברסיטה מתחילה, והנסיון מוכיח כי מחלקות אלה מהוות מוקד- משיכה למספר גדול של תלמידים – ולא דוקא בשל אימתן של המתמטיקה או הכלכלה. כתב- העת האוחזים בעניניה של הספרות העברית נתברו באופן בולט בשנים האחרונות, בצד ריבוי המחקרים בנושא זה המתפרסמים בכתבי-עת שענינם כללי יותר. הוצאות-הספרים מרבות להר- ציא לאור מחקרים ואסופות של מסות בעניני הספרות לצורותיה, ואף בחוץ-לארץ, בעיקר בארצות-הברית, נדפסו בשנים האחרונות עוד ועוד ספרים באותו תחום. אלה משקפים במידה רבה את היות "הספרות העברית" מקצוע מוכר ומקובל במספר לא מבוטל של מוסדות להשכלה גבוהה ברחבי ארצות-הברית, ולא דווקא במוס- דות היהודיים.

ה.

קיצורו של דבר: גלגליה של המכונה המחקרית- האקדמית-המו"לית שמוצאה בספרות העברית נמצאים משומנים היטב, ודומה כי הדיסציפלינה

אך בה בעת שהסוגיה התיאורטית חותרת לקראת מציאת פתרונה האידיאלי, דומה כי לדידן של ספרותיות שונות קבע המעשה הספרותי במידה דומיננטית את גבולותיה של הספרות הלאומית הנתונה. הדוגמה של הספרות האנגלית היא המובהקת ביותר, ולפיכך ניאחז דוקא בה: הדב- רים אמורים בספרות שהיא פרי-רוחו של עם אחד אשר נתהוותה בלשון אחת ובמקום גיאוגרפי קבוע. ספרות זו השכיחה לשמור על רציפות יצירתית מדור לדור, תוך אישושם של הו"אנרים הספרותיים המרכזיים – השירה, האפוס, הדרמה, הרומאן והסיפור הקצר. הבריאה הספרותית לוותה באופן שיטתי הן על ידי כתיבה פואטית של יוצרים על אודות יצירתם, והן על ידי ביקורת ספרותית ערה אשר ניתחה, פרשה והבחינה בין טוב לרע. אלה פיתחו במידה מירבית את מידת המודעות של ציבור הכותבים והקוראים כאחת ביחס לנעשה הספרותי, ומתוך-כך נארגה הספרות כחלק אינטגרלי מן הרקמה התרבותית של האר- מה האנגלית. תחומיה מן הכתיבה הספרותית- האסתטית, להבדיל מן הכתיבה הספרותית ההיס- טורית או הפילוסופית, נהירים היו ועודם נהירים לכל מי שמהלך בשביליה של תרבות אנגליה; ואם כי עורכי אנתולוגיות אנגליות למיניהן עשויים עדיין להתלבט בשאלה אם קרלייל או ראסקין העמידו כתבים הבאים בגדרה של "ספ- רות" אם לאו – הרי על עיקר מרכיביה של המורשת הספרותית האנגלית אין כמעט עוררין.

ג.

בהירות זו אינה, לדאבונו, נחלתה של הספרות היהודית. גורלה וטבעה יוצאי-הדופן של תרבות ישראל, ובכלל זה של ספרות ישראל, מעמידים מצב ענינים מסובך ומורכב המחייב עיון זהיר ושקול בחומר הנתון ונסיון למציאת פתרונות בלתי-קונבנציונאליים להתרתה של הבעיה. בני- דון זה ספק הוא אם התיאוריה הרצויה שלקראתה חותרים וולק וורן תהיה בהכרח בתיישום לספרו- תנו, שהיא בגדר פנומן מיוחד במינו התובע הלכה שתהא הולמת את מידותיו שלו. ספרות ישראל לא נוצרה בלשון אחת ולא במקום גיאוג- גרפי אחד ולא בהקשרה של תרבות אחת. הרציי- פות היצירתית לא נתקיימה במשך הדורות, והו"אנרים הספרותיים שנתהוו הינם, בחלקם, גזורים מן הו"אנרים הספרותיים הקלאסיים, אך בחלקם הניכר הינם תולדה מקורית וייחודית של ספרותנו. הן הכתיבה האסתטית מטעמם של היוצ- רים עצמם והן הביקורת הספרותית לא נהנו ממי-

מודדות הנחוצה עם ערכיו הספרותיים של התנ"ך. לציין אך שנים מן הנסיונות המעניינים שנעשו בנידון זה: עיוניו של אריה לודיג שטראוס בבחינתם של כמה מזמורי תהילים בתורת שירה לירית, והדיון הנוקב שקם ועלה מעל דפי רבעון "הספרות" סביב שאלת טיבו של הסיפור המקראי, תוך התרכוז בסיפור דוד ובת-שבע. אין הדוגמאות האלה באות אלא כדי להצביע על סוג השאלות שניתן לשאול במסגרת הדיון באספקטים הספרותיים של התנ"ך, ואין לראות בהן בהכרח את התבנית האידיאלית שעל פיה יש לגזור את צורת הדיון האסתטי בטקסט המקראי. ואם סביר רים אנו כי מן הדין הוא שיתקם התנ"ך במסכת הדיון בספרות העברית, חובה עלינו לשקול היטב גם את מידת הרלוואנטיות של יתר גורותיה של הספרות העברית הקדומה אשר לא נכללו בין כ"ד ספרי המקרא.

1

מן המסד של הספרות המקראית והיצירה בת התקופה היא על הדיון בספרות העברית לפסוע לעבר המדרש והאגדה התלמודית. ודומה כי דוקא פרשה זו בתולדותיה של הספרות העברית קנתה לה שביטה במסגרת תכניות הלימודים של המחלקות לספרות עברית במוסדות להשכלה גבוהה. אמנם, לעתים מתבלבלים היוצרות והמדיינים בסוגיה זו חוצים את הגבולות שבין "הלכה" ל"אגדה" מבלי לזכור ולהזכיר את מה שהוא עיקר הדיון "הספרותי" ואת מה שהוא טפל לו. אף-על-פי-כן צורך הוא שחקר הספרות העברית ישקד על נבכי המדרש והאגדה, שהם קומפוננט מובהק של ספרות ישראל. וגם אם ישנם קווי-דמיון מסוים ימים בין התבניות והמוטיביקה של פינה זו של ספרותנו לבין ספרות העמים – עדיין רב הוא השוני והמיוחד: ומתוך כך תובע הדיון ב"ז'אנר" הזה הלכה תיאורטית ומעשה פרשני שהם אימא-נטיים לאופי היחודי ויוצא הדופן של הספרות העברית בתקופה התלמודית.

היחוד הז'אנרי מציין גם את הפיוט העברי, הקדום והמאוחר. כמו המדרש והאגדה כך גם הפיוט לא היה בגדר "אמנות לשם האמנות", שהרי גם הוא היה משועבד לצרכי הלימוד והפולחן הדתי. אך גם בו בולטת באופן ניכר מרכזיותו של האר-גון האסתטי, שמכווחו מהווה הפיוט חוליה חשובה ברצף תולדותיה של אמנות הביטוי הספרותי של עם ישראל. הפעילות הערה של המכון לחקר הפיוט בהנהגתו של עוזא פליישר מגלה לנו, חדשים לבקרים, את היקפה ועשרה של הספרות הליטורגית העברית, והמחקרים הביקורתיים

הצעירה, באופן יחסי, מתנועת בבטחה – מאפיינה לה לאור גדול. דוקא משום כך מתעוררת לאחת תמיהה גדולה לנוכח העובדה כי המנגנון האקדמי והמחקרי הגדול המטפל בענייניה של ספרות ישראל נמנע עד כה מלהתמודד באופן ישיר עם שאלת-היסוד התובעת את ליבונה ואת פתרונה: "מה זאת ספרות עברית" – בפרט, ו"מה זאת ספרות יהודית" – בכלל. ההתבוננות בנוף האקדמי של המחלקות לספרות עברית בארץ (על סוגית "הספרות היהודית" נעמוד מאוחר יותר) מוכיח כי קיימת אי-בהירות ביחס לגבולותיה של הדיסציפלינה הנידונה. מצד אחד בולט העדרו של הדיון בכמה סוגיות שהן אימאננטיות לספרות העברית, ומצד אחר ניכרת הכפילות הנובעת מן הדיון בסוגיות אחרות שמקומן הטבעי הוא בחלקות אחרות של מדעי-היהדות. מובן: סבך זה מקורו בעצם הפרובלימטיקה הכרוכה בקביעת אפיוניו של אובייקט הדיון ובהעדר מסורת דיס-ציפלינארית בתחום "הספרות העברית". אך סבך זה איננו פותר – יתירה מזו: הוא אמור לחייב את העוסקים במקצוע לבוא לכדי עימות עם הקושיא הזאת, לתתות על קנקנה, לחתור להתרתה, ולממש את מסקנות הדיון הלכה למעשה.

1

תמיהה גדולה היא, בראש ובראשונה, כיצד נפקד מקומו של התנ"ך במסגרת הדיון בספרות העברית. אין להטיל ספק בצידקת הקיום של חקר המקרא כמקצוע נפרד ועצמאי במסגרת מדעי-היהדות. אך יחד עם זאת קשה לשער כיצד יימצא הדיון בספרות העברית שלם כאשר נעדר ממנו באופן שיטתי, העיון בתשתית ובמקור של המורשת הספרותית שלנו. לאחרונה עיינתי בתכנית הלימודים של מחלקה לספרות אנגלית באחת האוניברסיטאות הידועות בארצות-הברית, ולהפתעתי מצאתי כי בשנת-הלימודים האחרונה נערך קורס אשר הוקדש כולו לעיון בתנ"ך האנגלי בגירסת המלך ג'יימס, אשר הוצג כחלק אינטגרלי מן המורשת של הספרות האנגלית. ואני, שביליתי שנים רבות בצל קורתה של המחלקה לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים, נמלאתי קנאה, שכן באותן שנים לא נודמן לי לעסוק במומור תהילים אחד, או בפרק אחד של נבואה, ואל סיפור העקידה הגעתי אך ורק מתוך שנרמו עליו בכתבי עגנון ולא מכח עצמו. הטיפול באספקטים הספרותיים של התנ"ך מעורר, מטבע הדברים, מערכת מורכבת של קשיים – שהם, בחלקם, רוחניים ונפשיים, ובחלקם מתודולוגיים גרידא. אך אל לאלה לרפות את ידינו מן ההת-

המלומים גילויים אלה מדגישים בעליל את מורכבותה האמנותית של ספרות זו. ומקומה המוכר בבניינה ההסטורי של הספרות העברית עוד ירחיב את אחוזתו בשנים הבאות.

ח

ספרות ימי הביניים, ובמיוחד השירה העברית שצמחה במשך מאות שנים במרכזי ספרד, פרו בנס איטליה וגלויות אחרות, מעסיקה את חוקרי הספרות העברית מאז ימי חכמת ישראל, ואף בתחום זו צועדים עקב בצד אגודל המחקר והתיי שוף של החומר הגנוז עדיין והעיון הביקורתי והאנליטי במה שנחשף. הכללתה של שירת ימי הביניים במסגרת הקאנון של הספרות העברית לא היתה, כמדומני, מעולם שנויה במחלוקת, שכן פרישה זו בתולדות ספרותנו נתייחדה בהופעת היסוד החילוני והנטיה האסתיטית ל'אמנות לשם אמנות'. הוא הדין בעיקרה של הספרות החדשה אשר נתהוותה ונתגבשה במאתים השנים האחרונות: גם כאן נשתחרר הגניוס היצירתי העברי מעולן של מסגרות ההוראה, המורשת הדתית והפולחן, והספרות העברית נפתחה בפני ההשפעה הספרותית של תרבות המערב – כשם ששירת ימי הביניים עכלה את ערכיה האסתיטיים של תרבות האיטלאם. כאז כן עתה אפשרו המגעים הבינ-תרבותיים האלה את אישושה של הספרות העברית כספרות הנישאת לשם עצמה – מהלך שהיה זר בעיקרו לספרותנו בטרם ימי הביניים.

ט

הסיקור החטוף של המורשת הספרותית שלנו נועד להתוות – בקיום כלליים ועקרוניים – את תחומיה וגבולותיה של הספרות העברית כפנומן תרבותי וכדיסציפלינה מחקרית. הערות ראשוניות ואלמנטאריות אלו אין בהן תידוש, אך עם זאת ברור כי עוד ארוכה הדרך עד לגיבוש הקאנון השלם של הספרות העברית. קשה להעריך את מימדיו ומהותו של החומר הרב שעדיין לא נחשף, או לא נקרא או לא נתפרסם או לא נחקר – העשוי להוות עצם מעצמותיה של הספרות העברית. והדברים אמורים אף בתחומה של הספרות העברית החדשה, שעוד רבים מאזוריה לוטים בערפל. גילוייו האחרונים של גרשון שקד על הדרמה העברית בעת החדשה מהוים אך אתגר לכולנו לשוב ולחפור באותן "חלקות נטושות" שמשום-מה עודן שכוחות בקרן-זויתה של ביקור רת-הספרות. גם מערכה מחקרית ולימודית זו מחייבת, כמובן, קביעה ברורה של יעדיה והגדרת מה שהוא מענינה ומה שאיננו מענינה. התנ"ך,

המדרש והאגדה התלמודית, השירה הליטורגית, שירת ימי הביניים והספרות העברית החדשה – הם כמדומה הקובעים את תחומה, היקפה ומידור תיה של הספרות העברית. בתחום זה מצוי שדה הפעולה ומרחב-הראייה של מחקר הספרות העברית – והדברים מקובלים וידועים. אבל, וכאן אנו מגיעים לשטח הבעייתי של דיוננו – האם בכך השלמנו את התווית מימדיו של הדיוקן הספרותי הלאומי שלנו? הריני מקדים מסקנה לני-מוקיה ועונה בלא ו! אותה העמדה והגישה הבלתי-שגרתיות המחייבות אותנו בדיוננו בחטיבותיה השונות של הספרות העברית עצמה – תידרשנה לנו גם שעה שאנו באים להתמודד עם הפנומן המורכב יותר של ספרות ישראל, שהספרות העברית אינה אלא אחת משלוחותיה, אם גם המרכזית בהן. ההיסטוריה המיוחדת של עם ישראל ובתוך כך של תרבות ישראל וספרותה אינה מאפשרת לנו לעשות שימוש מיכאני בקריטריונים מתודיים המקובלים עלינו מתוך שרעינו בשדות זרים. האבחנה המקובלת בין ספרויות לאומיות על פי הקריטריון הודאי של הלשון – קרי: ספרות "אנגלית", "צרפתית", "גרמנית" וכו' – הינה בלתי רלוואנטית לחלוטין משעה שאנו באים לדון בספרותנו. כשם שההיסטוריה שלנו לא ידעה טריטוריה אחת, וההיסטוריה האינטלקטואלית שלנו נתהוותה באקלימים תרבותיים שונים זה מזה – כך גם ספרותנו נתהוותה לא רק בלשון אחת, אלא בלשונות הרבה. והתופעה אומרת דרשני.

י

כבר התריע דב סדן לפני שנים הרבה על אודות הפישטנו המצומצמת במורשת הספרותית שלנו, אך דומה כי דבריו לא נשאו עדיין פירות. עיון בשנתון האוניברסיטה העברית בירושלים מגלה לנו, דרך משל, כי במסגרת הפאקולטה למדעי היהדות קיימת מחלקה ל"ספרות עברית" בצד מחלקה ל"ספרות יידיש". והדבר הוא מן המפורסמות. האם הפרדה זו היא מצורך הענין? שהרי על אף החיץ הלשוני – שתי הספרויות הללו הן פרי רוחו של עם אחד, ושתיהן צמחו בתחומיה של אותה המורשת התרבותית והרוחנית ובנסיבות היסטוריות כמעט זהות. מקובל עלינו כי בתחומים רבים מילאה ספרות יידיש הללים ספרותיים רבים שהותירה אחריה הספרות העברית, ומעמדה של היידיש כלשון-חול אפשר לספרות זו להגיע להישגים שהיו בלתי-אפשריים בלשון העברית בשל מסורתה כלשון קודש ולשון-הכתב. אין חולק על כך, שספרות יידיש העמידה מספרים ומשרים בעלי שיעור-קומה שלא מעט סופרים

עבריים מתקנאים בו. ואין זה סוד כי חלק ניכר מן הסופרים העבריים בעת החדשה כתבו בשתי הלשונות גם יחד. אל הדוגמה הקלאסית של מנדלי ניתן לצרף עוד דוגמאות לעשרות אם לא למאות. לאור הדברים האלה מתעוררת תמיהה גדולה, אם ניתן להבין את המורשת הספרותית היהודית בשלמותה שעה שאנו מבודדים בידוד חיצוני את חקר הספרות העברית וחקר ספרות יידיש כאילו היו שתי דיסציפלינות נפרדות. ההצצה אל צד אחד של המטבע בלבד גורמת לעיוותו של דיוקנו הספרותי. שהרי קול ענות- החלושה שאנו משמיעים לעתים בדבר דלותה של ספרותנו – "אין ספרות עברית" – מקורו בהעדף פרספקטיבה הבוחנת את המסכת כולה ובשלמותה. לדידו של "בוגר אוניברסיטה" בספר רות עברית אין פרץ, שלום עליכם ומאנגר תופ- שים איזשהו מקום במצבור הספרותי העברי שאגר במהלך שלוש שנות לימודיו באוניברסיטה להוציא זכרונות קלושים שנותרו מקריאה מתור- גמת בבית-הספר התיכון. האם יש עדיין ספק בלבנו שצירופם של אלה לתודעה הספרותית העצמית שלנו – לצד עגנון, וביאליק וברנר – יוליד יחס חדש והערכה מחודשת לספרותנו הלאומית?

י"א

איני יודע מה טעם נפרדה דרכו של העיון בספר- רות העברית מן העיון בספרות יידיש. שמא מקורו של הפיצול ב"ריב הלשונות" הנודע. שמא גשתרבה לכאן ההסתייגות של תרבות ישראל המתחדשת ממורשת העיירה היהודית במזרח אי- רופה. ודאי השפיעה הירידה התלולה בידיעת לשון-יידיש בקרב הדור הצעיר. כך או כך, דומני כי אם נעמיק להתבונן בסימניו של הסיסמוגראף התרבותי שלנו – דוקא עכשיו יפה השעה ללכד את שתי השלוחות האלה תחת קורת גג אחד. כבר דובר רבות במפנה שחל בשנים האחר- רונות ביחסינו אל מורשת העיירה, ולא כאן המקום להוסיף על כך דברים. העיקר הוא לדי- דנו, שהעיון המשולב בספרות היהודית, העברית והיידיש, הינו יעד תרבותי שהוא בר-ביצוע במציאות התרבותית של מדינת ישראל.

י"ב

בזאת עשינו צעד נוסף, ומכריע, בשרטוט דיוקנה השלם של הספרות היהודית. אך עדיין לא השלמנו את המסע כולו: בצד היידיש – מן הדין הוא שנעיין במורשת ספרותית גם בדיאלקטים יהודיים אחרים, דוגמת הלאדינו. ועוד עלינו להר- חב את המעגל ולהתבונן בגידוליה של הספרות

היהודית בתחומן של הלשונות המערביות. כאן מטבע הדברים, נעשה הדיון מורכב יותר והתיחום מסובך יותר. הדוגמה הפופולארית ביותר והמדור- ברת ביותר בסוגיה זו היא הספרות היהודית האמריקנית בת-זמננו. המדובר בחבורה של סופ- רים יהודיים (הידועים בה ביותר הם סול באלו, פיליפ רות וברנארד מלמד, אך יש בה גיוון גדול, כמותי ואיכותי) – שכתבתם אותות בתי- מטיקה יהודית, בהווי יהודי, ב"חוויה" היהודית באופן עקבי – אם כי נעשית היא בלשון שאיננה יהודית, קרי: באנגלית. צירופה של החטיבה הספרותית הזאת ודומותיה לתחום דיונה של "הספרות היהודית" נראה כצעד המתקבל על הדעת. ברם, צעד זה מן הדין שיעשה בהזירות מרובה – שאם לא כן אנו עשויים להגיע לכדי אבסורד ולראות בכל סופר יהודי שיש בו שמץ מן המורשת היהודית – נוסח קפקא – חלק מן המסורת של הספרות היהודית. יש לעשות מאמץ ולנסח את ההלכה באורח קפדני, ולהקפיד עוד יותר בשעה שאנו גוזרים ממנה מסקנות מעשיות ביחס לספרים הנאים בקהלה של הספרות היהודית וביחס לאלה הנותרים מחוץ לתחום. אבל גם בנידון זה אל לה לסבך-הבעיה לרפות את ידנו: הגניוס הספרותי היהודי אשר נעקר ונדד מטריטוריה אחת לרעותה, מתרבות אחת לאחרת, מלשון אחת לאחרת – העמיד ספרות יהודית אחת אשר נתפצלה ללשונות הרבה, חלקן לשונות יהודיות וחלקן לשונות שאינן יהודיות. והערכה אותנטית של ספרות עצמנו במלוא היקפה ומור- כבותה מחייבת את ראית הפנומן השלם ואת ההתמודדות העיונית עם כל אחד מגילוייו.

י"ג

ההערות הכלליות הללו אמורות להוביל למסקנה מעשית אחת: המחלקות ל"ספרות עברית" באוני- ברסיטאות בארץ חייבות לערוך בדק-בית כללי, אשר יחל בבחינה מחודשת של תחומי דיונה של הספרות העברית; ימשיך בהרחבת התחומים והכללתן של ספרויות יהודיות נוספות במסגרת הדיון; ויכלה בכינון של המחלקות ל"ספרות עברית" כמחלקות ל"ספרות יהודית". אין המעבר חייב להתחולל בין לילה, אולם רצוי הוא שהדיון והליבון של השאלות העקרוניות שהעלינו כאן ושל המסקנות שהוצאו יטרידו אותנו שעה אחת קודם. השינוי בצביונה של הדיסציפלינה האקדמית ובתוך כך של המחלקה האוניברסיטאית אינו, לדידי, בגדר הכרעה אד- מיניסטרטאטיבית גרידא. זוהי בראש ובראשונה הכרעה תרבותית מן המעלה הראשונה – הכרעה שלה השלכות מחקריות וחינוכיות מרחיקות לכת.

הדברים אמורים בראיה חדשה, מעמיקה ורחבה יותר של ספרות ישראל, אשר משום מה הוצגה לא אחת כמעין בת־הורגת בין יתר הדיסציפלינות הקלאסיות של חכמת ישראל – כמו התלמוד, או ההיסטוריה היהודית או חקר המקרא. גישה זו נבעה מן ההסתכלות המצומצמת, החלקית, הבלתי־שלימה במושג "ספרות עברית", אשר

גררה אחריה מידה לא מבוטלת של הערכה מוט־עית מצד חוקרים, תלמידים וקוראים באשר למ־הות האמיתית של מורשתנו הספרותית. אם נתנ־ער מן הגישה הזאת, חזקה על "הספרות היהודית" שתתגלה לעיני כולנו במלוא עשרה, סבכיה ושעור קומתה – כאחת השלוחות המרכזיות והמענינות ביותר של תרבות ישראל.